

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

TEMPORAL METAFORALAR (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə)

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: **Gülərə Mirhəmid qızı Quliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Mayıl Binnət oğlu Əsgərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mirvari Məmməd qızı Qasımova

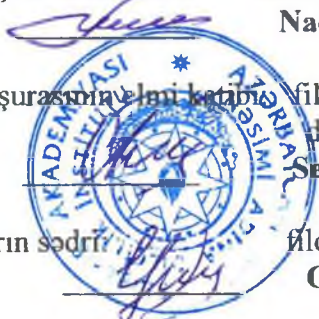
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Günay Xalid qızı Əfəndiyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoglan oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmlər doktoru, dosent
Gülsüm İsrafil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Metafora dil və nitqin ən cazibədar və ifadəli koqnitiv, eləcə də praqmatik vasitələrindən biridir. Dilçilik tarixində metafora, metaforizasiya sözlərin məcazi mənalarının çoxşaxəli tədqiqindən ibarət olub onunla da təmsil olunur. Metafora tək-cə parlaq obrazlı və ifadəli vasitə kimi deyil, həm də mürəkkəb, çətin anlaşılan, dərk edilən koqnitiv hadisə kimi qəbul edilmişdir. Metaforizasiya mövcud təsəvvürlər sistemində dərin kateqorial dəyişiklikləri müəyyən edir. Bununla yanaşı metafora dünyanı dərk etmə modellərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir. Mənanın yaranmasında ikinci nominasiya prosesinin bütün aspekt və amilləri metaforanın öyrənilməsində iştirak edən linqvistik fənlərin qarşılıqlı əlaqəsində təzahür edir. Metaforaların öyrənilməsinə koqnitiv yanaşma müasir elmdə getdikcə daha sabit mövqe qazanır. Metaforanın koqnitiv əsaslarla öyrənilməsinin əsası məhz onun antroposentrik istiqamətini təşkil edir. Metaforanın, başqa sözlə, obrazlı söz, ifadə və birləşmələrin öyrənilməsinə koqnitiv yanaşmada dil, ünsiyyət və insan əsas götürülür. Burada diqqət mərkəzində elə dil situasiyası durur ki, onun da iştirakçısı canlı nitqin subyekti, nitqyaratmanın obyektı kimi insandır. İnsan ayrılıqda, bir fərd kimi, eləcə də təmsil etdiyi toplumun bir üzvü olaraq zaman daxilində mövcuddur. Zaman bir konseptual kateqoriya kimi dil işarəsinə çevrilərək dünyanın dil mənzərəsində əks olunur, insanın koqnitiv təcrübəsi və biliyi ilə dildə inikas edir. Müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən uzun zamandan bəri araşdırılan dünyanın dil mənzərəsi ilə bağlı tədqiqatlarda mahiyyət etibarilə belə qənaətə gəlinir ki, dünyanın dil mənzərəsi dil vasitəsilə ifadə olunmuş, xalqın gerçəkliyə baxışını əks etdirən və eyni zamanda konkret dil şərtlərinə uyğun olaraq onun qavranılması üçün baza yaradan dünyanın obrazıdır.

İnsanın mövcudluğunun və dünyanın dərk edilməsinin əsas kateqoriyalarından olan zaman bir anlayış kateqoriyası olaraq dil işarəsinə çevrilməklə dünyanın dil mənzərəsində öz əksini tapır. Zaman kateqoriyasının çoxaspektliliyi təbii olaraq ona yanaşmanın

müxtəlifliyini şərtləndirir. Dilçilik ədəbiyyatında zaman dünya dillərində qrammatik kateqoriya kimi, eləcə də leksik-semantik kateqoriya kimi tədqiq edilir. Bir çox tədqiqatçılar dünyanın dil mənzərəsinin yaradılma vasitəsi kimi metaforadan da bəhs edirlər. Dünyanın dərk edilməsində mühüm rol oynadığına görə temporal metaforaların tədqiq edilməsi hər zaman diqqət mərkəzində durur. Ümumiyyətlə, metafora, metaforikləşmə prosesi, bu və ya digər şəkildə metaforikləşmə ilə əlaqəli məsələlərə müxtəlif yanaşmalar müasir dilçiliyin aktual problemlərindən sayılır. Tədqiqat yanaşmalarının müxtəlifliyi, əldə olunmuş ziddiyyətli nəticələr, metaforizasiyanın ən mühüm məsələlərində, xüsusilə linqvokoqnitiv şərh problemləri ilə bağlı fikir birliyinin olmaması metaforikləşmə prosesinin və həmin prosesi səciyyələndirən metaforik modellərin, metaforik prosesləri özündə cəmləşdirməklə formalaşmış semantik sahələrin öyrənilməsini önəmli dərəcədə aktuallaşdırır.

Azərbaycan dilçiliyində temporalıq kateqoriyasının formal təqdimatının müxtəlif məsələləri bu və ya digər cəhətdən işıqlandırılmış olsa da, zamanla bağlı bir çox problemlər, o cümlədən metaforik temporalıq hələ də tədqiq edilməmiş qalmaqdadır. Tədqiqatın aktuallığı zaman kateqoriyasının dildə ifadə vasitələrinin hərtərəfli təsvirinin zəruriliyi, eləcə də metaforanın çoxaspektli təhlilinin mühümlüyü ilə bilavasitə əlaqəlidir.

Dünya dil mənzərəsinin ümumi zaman fraqmentinin müqayisəsi Azərbaycan və ingilis dil daşıyıcılarının düşüncəsində müvafiq sahə üzrə ümumi və xüsusi cəhətlərin üzə çıxarılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli dil mənzərəsinin yaranmasında nominativ və funksional vasitələrlə yanaşı, obrazlı vasitələr, o cümlədən metafora da xüsusi rol oynayır. Metaforalar həmin mənzərənin yaradılma vasitəsi, eləcə də onun öyrənilməsinin əsas elementlərindən biri hesab olunur. İnsan varlığının və dünyanın dərk edilməsinin əsas kateqoriyalarından biri olaraq zaman dil işarəsinə çevrilməklə hər bir xalqın dil mənzərəsində, düşüncəsində öz əksini tapır. Dilçiliyimizdə metaforalara müxtəlif aspektlərdən maraq göstərsə də, iki dilin materialları əsasında temporal metaforalar müqayisəli ümumiləşdirmə cəhətdən tədqiqata cəlb edilməmişdir.

Halbuki zamanla bağlı olan metaforalar və metaforik birləşmələr dil daşıyıcısının spesifik mental xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verir ki, bu faktın özü də tədqiqatın aktuallığını vurğulamağa əsas verir.

Dilin obrazlı sisteminin və antropoloji elmi paradıqmaya xas olan metafora hadisəsinin öyrənilməsinə diqqətin artması da bu işin aktuallığını müəyyən edir. Dilçilik tarixində metaforaya ümumi maraq uzun dövrü əhatə etsə də, son zamanlarda bu maraq xüsusilə artmışdır. Dilin bütün səviyyələrində mənəyərətmanın ən qədim və məhsuldar vasitələrindən biri kimi metafora, metaforikləşmə problemi ənənəvi, semasioloji, bədii təsvir vasitəsi kimi struktur-semantik istiqamət çərçivəsində (S.İ.Ojeqov, N.Y.Şvedova, D.N.Şmelyov, G.N.Sklyarevskaya, V.G.Qak, V.K.Xarçenko, Z.Budaqova, T.Əfəndiyeva, M.Adilov, K.Rzayeva, X.Cabbarov, A.Qənbərov, C.Cəfərova, S.Əmirova, F. Osmanova və b.), həm də koqnitiv yanaşma baxımından (E.Makkormak, C.Lakoff, M.Conson, M.Terner, A.N.Baranov, G.S. Baranov, D.O.Dobrovolski, Y.N.Karaulov, E.V.Budaev, E.S.Kubryakova, T.Q.Skrebtsova və b.) araşdırılmışdır. Bununla belə, Azərbaycan və ingilis dilləri kimi müxtəlifsystemli dillərin materialları əsasında temporal münasibətlər dünyanın milli metaforik mənzərəsini üzə çıxarmaq, temporal metaforik modellərin müəyyənləşdirilməsi baxımından tədqiqata hələ cəlb edilməmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini ingilis və Azərbaycan dillərində temporal münasibətləri ifadə edən metaforalar qrupu, eləcə də həmin qrup metaforalar əsasında yaranmış temporal metaforik sahə təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə temporal metaforalarda semantik derivasiya prosesləri, temporal metaforalaşma mexanizminin ingilis və Azərbaycan dillərində oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılması və temporal metaforaların modelləşmə spesifikasiyasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində temporal metaforaların metaforikləşmə mexanizmini təhlil etmək, bədii mətnlərində qeydə alınan temporal metaforik köçürmələrin ümumi və fərqli cəhətlərini

müəyyənləşdirmək, temporal vahidlərin model daxilində funksional-semantik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı *vəzifələrin* həlli qarşıya qoyulmuşdur.

- temporal münasibətlərin metaforik mənzərəsində metaforaların təhlili üçün semasioloji və linqvokoqnitiv yanaşmalardan istifadənin qanunauyğun və səmərəli olduğunu əsaslandırmağa cəhd etmək;

- metaforikləşmə prosesinə dair linqvistik konsepsiya və baxışların təhlilini vermək;

- “temporallıq” anlayışına mövcud baxışları nəzərdən keçirmək;

- dünyanın zaman modelində temporal metaforaların rolunu təhlil etmək;

- dünyanın dil mənzərəsinin yaradılmasında metaforanın rolunu nəzərdən keçirmək;

- ingilis və Azərbaycan dillərində bədii mətnlərdə tərkibində “zaman” seması olan metaforaları müəyyənləşdirmək və qruplaşdırmaq;

- bədii mətnin temporal təşkili xüsusiyyətlərini təhlil etmək;

- ingilis və Azərbaycan bədii mətnlərində metaforanı zamanın ifadə vasitəsi kimi nəzərdən keçirmək.

- koqnitiv struktur xüsusiyyətlərin nəzərə alınması ilə ingilis və Azərbaycan dillərində temporal metaforik modellərin ümumi təsvirini təqdim etmək;

- ingilis və Azərbaycan dillərində temporal metaforik modellərin xüsusiyyətlərini təhlil etmək;

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli üçün təsviri, müqayisəli-tutuşdurma metodlarından, konseptual struktur daxilində komponentləri müəyyən etməyə imkan verən komponent təhlili, leksik mənanın kontent təhlili, kontekstual təhlil, lüğət definisiyalarının təhlili, semantik təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Temporal metafora dilin digər bədii ifadə vasitələri ilə bərabər subyektiv nəqletmənin mühüm vasitəsi kimi çıxış edir.

– Temporal metafora insan təfəkkürünün v  dilinin mühüm hadisələrindən olmaqla insanın dünyanı dərk etməsində v  təsvirində önemli funksiya daşıyır.

– Temporal metafora aralarındakı oxşarlığa, analogiyaya əsaslanmaqla iki hadisənin, prosesin qarşılıqlı təsirindən və ya müqayisəsindən ibarət olmaqla, eyni zamanda həm mental, həm də dil mexanizmidir.

– İngilis və Azərbaycan dillərində temporal metaforaları formalaşdıran əsas anlayışlara “insan”, “heyvan”, “məkan”, “su”, “canlı” və “predmet” sahələri aid edilə bilər. “insan”, “heyvan”, “predmet” anlayışlarına əsaslanan metaforik modellər qarşılaşdırılan dillərdə oxşar semantik dolğunluqla səciyyələndirilə bilər.

– İngilis və Azərbaycan dillərində temporal metaforik sahə semantik və sözyaratma proseslərinin qarşılıqlı əlaqələri əsasında formalaşır. Hər iki metaforik sahənin nüvəsində “zaman – insan” metaforik modeli əsasında yaranan temporal metaforalar dayanır, periferik hissəyə “zaman – predmet” metaforik modeli əsasında yaranan temporal metaforalar aid olur.

T dqiqtatın elmi yeniliyi dil iřar sinin ilkin leksik-semantik variantı ilə onun metaforik törəməsi arasındakı əlaqəyə əsaslanan temporal metaforik modellərin müəyyən edilməsi və təhlilidir. Dissertasiyada a) Azərbaycan və ingilis dillərində temporal metaforik modellər ilk dəfə olaraq geniř faktik dil materiallarına əsaslanmaqla ařkarlanmış v  təhlil edilmiřdir; b) iki m xt lifsistemli dilin materialları əsasında bədii temporallıq nəzərdən keçirilmiş və metaforanın bədii temporallığın tərkib hissəsi kimi rolu ařkar edilmiřdir; c) temporal metaforanın konseptual əsasları ařkar edilmiřdir; d) bədii m tnnd  temporal metaforik k  c rm  motivləri, bədii mətnin temporal təşkili, temporal sıralanma məsələləri, bədii mətnlərdə metafora temporal münasibətlərin ifadə vasitəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir; e) Azərbaycan və ingilis dil mənzərəsində metaforik temporallığın ümumi və fərqli tendensiyalarını göstərən faktlar ümumiləşdirilmişdir.

T dqiqtatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəticələri metafora, metaforikləşmə problemi ilə bağılı gələcək

tədqiqatlara, müxtəlif dil ailələrinə və dil qruplarına aid dillərdə temporal metaforaların spesifikasının üzə çıxarılmasına müəyyən töhfə verə bilər. Dünyanın dil mənzərəsinin təqdimatında konseptual hadisə kimi temporal metaforaların rolunun aydınlaşdırılması, müasir aktual dilçilik problemləri kimi bədii temporallıq, bədii mətnin temporal təşkili, bədii mətnə temporal metaforalar, bədii mətnə metaforikləşmə prosesinin əsas aspektlərinin öyrənilməsi, temporal metaforik modellərin üzə çıxarılması, o cümlədən koqnitiv-konseptual modellərin müəyyənləşdirilərək təsvir və təhlil edilməsi zamanın konseptuallaşması problemlərinin daha təfərrüatlı tədqiqi üçün geniş imkanlar açır. Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında meydana çıxan temporal metaforaların mənbə sahələrinin təsviri müxtəlif dillərdə dünyanın temporal mənzərəsinin formalaşmasındakı qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməyə imkan verəcək ki, bütün bunlar dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi problemi ilə bilavasitə bağlıdır.

Dissertasiyanın nəticələrindən və materiallarından ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli leksikologiyası, üslubiyatı, nəzəri və praktik tərcümə üzrə kursları tədrisində, mətnin linqvistik təhlilində istifadə edilə bilər. Bununla bərabər, tədqiqatın nəticələri müqayisəli, koqnitiv dilçilik, koqnitiv semantika, mətn nəzəriyyəsi, kommunikasiya nəzəriyyəsi üzrə xüsusi kursların tədrisində və həmin kurslar üzrə proqramların tərtibində istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri müəllifin Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının reyestrinə daxil edilmiş jurnallarda, dilçiliyin aktual problemlərinə həsr olunmuş beynəlxalq və respublika elmi və elmi-praktik konfranslarının materiallarında dərc edilmiş 9 məqalə və tezisdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 6 səhifə, I fəsil 44 səhifə, II fəsil 30

səhifə, III fəsil 37 səhifə, Nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 18 səhifə, ümumi həcmi 142 səhifə –204 160 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

“Müasir dilçilikdə metafora və onun tədqiqinin ümumi nəzəri məsələləri” adlanan I fəsil beş bölmədən ibarətdir. *Birinci bölmədə metafora anlayışı, onun məzmunu və funksiyaları* araşdırılır. Qeyd edilir ki, metafora kimi mürəkkəb semiotik hadisə dilçilikdə geniş şəkildə nəzəri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Ümumi dilçilik istiqamətində metafora haqqında çox sayda nəzəriyyə və yanaşmalar meydana çıxmış, bədii əsərlərin materialları əsasında metafora və metaforikləşmənin linqvistik hadisə kimi öyrənilməsinə nəzər yetirilmişdir. Təhlil göstərir ki, metafora və metaforalaşma çoxplanlı hadisə olaraq müxtəlif (formal, semantik, pragmatik, etnokulturoloji, linqvokulturoloji, psixolinqvistik, koqnitiv və s.) aspektlərdən də araşdırmaq lazımdır. Metaforanın və metaforikləşmənin formal tərəfi nitq predmetinin əsl mənasını məcazi mənə ilə əvəz etməkdən ibarətdir. Sözü mütəqim, ümumi mənasında deyil, bədiiyi, obrazlılığı artırmaq üçün yeni mənə qazanması metafora hesab edilir. Metafora metaforikləşmə prosesinin nəticəsi kimi ortaya çıxır.

Dilçilikdə metafora üçün geniş yayılmış defnisiyanın məzmunu bundan ibarətdir ki, o, hadisələri səciyyələndirən hal, xassə və hərəkətlərin semantik yaxınlığına əsaslanmaqla bir hadisənin digərinə elə bənzədilməsidir ki, bunun nəticəsində gerçəkliyin müəyyən obyekt və ya situasiyalarını ifadə etmək üçün nəzərdə tutulmuş sözlər (ifadələr və cümlələr) onlara aid edilən predikativ əlamətlərin şərti eyniliyi əsasında digər obyekt və situasiyaları

adlandırmaq üçün istifadə olunur.

Metaforikləşmədə bir obyekt sinfinin atributları digər sinfə və ya fərdə təbiiq edilir. İki müxtəlif sinfin obyektləri və onların xassələri ilə qarşılıqlı əlaqə metaforanın əsas xüsusiyyətini yaradır.

Metaforanın mənşəyi məsələsi antik dövrdən başlayır. O zamandan bəri metaforaya müqayisə kimi yanaşılır. Metafora mahiyyətcə bir kateqorial yerdəyişmədir. Metaforikləşmə prosesində bir obyekt və ya predmet başqa bir kateqoriyaya aid edilir. Metafora obyektləri müqayisə edərək, onları qarşılaşdırır, qarşı-qarşıya qoyur.

Aristotel özünün poetik təlimində metaforaya “oxşarlığına görə bir predmetdən digərinə köçürülən sözlər” kimi yanaşırdı. Dilçilik tarixində metaforaya belə yanaşma onun natamamlığını göstərsə də, öz dövrü üçün mühüm hadisə idi. Son dövr tədqiqatlarının nəticələri bunu açıq şəkildə göstərdi ki, metafora, metaforik birləşmələr öz strukturuna görə daha mürəkkəb birləşmələr sayıla bilər. “Metafora” terminini dil işarəsinin həm məzmun, həm də ifadə planına aid edirlər. İşarənin məzmun tərəfi baxımından metafora geniş və dar mənə ehtiva edir. Dar mənada metafora “adların mənə oxşarlığı üzrə köçürülməsi” kimi şərh edilir. Geniş mənada metafora metonimiya, sinekdoxa, eləcə də bu tip köçürmələrin bütün müxtəlifliklərini özündə ehtiva edir.

Metaforanın yaranması, yəni bir obyektin mənasının digəri üzərinə keçməsi aşağıdakı oxşarlıqlar əsasında baş verir: 1) forma oxşarlığı; 2) zahiri oxşarlıq; 3) təəssürat oxşarlığı; 4) yerləşmə yeri üzrə oxşarlıq; 5) qiymətləndirmə strukturundakı oxşarlıq; 6) hərəkətlərin təqdimat tərzində oxşarlıq; 7) funksiya oxşarlığı.

Müasir dövrdə linqvistik-üslubi, struktur-semantik və koqnitiv istiqamətlər metafora hadisəsinin öyrənilməsinin əsas istiqamətləri kimi diqqəti cəlb edir. Bu fakt metaforanı məcaz, nominasiya vasitəsi və dünyanın dil mənzərəsini yaratma vasitəsi kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Metaforaların funksiyaları müxtəlifdir: 1) *koqnitiv funksiya* (özündə representativ, nominativ və hipotetik aspektləri birləşdirir); 2) *kommunikativ funksiya* (informasiya komponenti ilə bərabər, populyarlaşdırıcı və evfemistik əlamətə malikdir; 3) *emotiv funksiya*

(ekspressivlik, ifadəlilik, estetiklik); 4) *pragmatik funksiya* (qiymətləndirmə aspekti ilə bərabər, instrumentallıq, konstruktivlik, manipulyativlik və modelləşdirmə kimi xüsusiyyətlər); 5) *sosioqramatik funksiya* (sosiolinqivistik və sosiomədəni xüsusiyyətlər).

İkinci bölmədə *metaforanın tədqiqi aspektləri* nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, metaforanın öyrənilməsindəki yanaşmalar çox olsa da, dünya dilçiliyində koqnitiv dilçilik ənənəsinə qədərki mərhələdə metafora hadisəsinin dərk edilməsində 2 yanaşma aydın şəkildə özünü göstərir: 1. *Linqvistik-üslubi yanaşma*. 2. *Struktur-semantik yanaşma*. Hər iki istiqamətin uğurları elmi-nəzəri cəhətdən, dilçiliyin inkişafı baxımından önəmlidir və metaforaya müxtəlif tarixi mərhələlərdə yanaşmanın mahiyyətini üzə çıxarmağa imkan verir.

Müasir dilçilikdə metaforaya dair tədqiqatlarda onun müxtəlif tədqiqi aspektlərinin tam siyahısını təqdim etmək sadə məsələ olmasa da, buna müəyyən cəhdlər edilmişdir. M.S.Yastrebov-Pestritski son dövrlərdə Qərbi Avropa və rus dilçilərinin tədqiqatlarında metaforaya probleminin yüzə qədər aspektini qeyd edir: semantik, koqnitiv, indikativ (nominativ), qrammatik, kvantitativ, kvalitativ, qiymətləndirmə, konspirasiyaedici, emosional, ekspressiv, stilistik, leksik, janryaratma, estetik, oyun, yaranma üsulu, semiotik, konseptual, motivasiya, funksional, relyativ, eyniləşdirmə, genetik (“köhnə”, “işlənmiş”, “ölü” metaforalara nisbətə), formal, etimoloji, evristik, psixoloji, fiziki, dinamik, məkan, zaman, konkretlik // mücərrədlik, canlılıq (antropomorf, zoomorf, sosiomorf, floristik), cansızlıq (landşaft, atmosfer, biomorf), ritual, ontoloji, kommunikativ (informativ), assosiativ, kombinator, sosiomədəni, etik, mətnyaratma və s.¹

Üçüncü bölmədə *metafora koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən* araşdırılır. Metaforanın tədqiqində koqnitiv yanaşmanın ilkin şərti kimi onun mental xarakteri və dərkətmə potensialı çıxış edir.

¹ Ястребов-Пестрицкий, М.С. Аспекты изучения метафористики как лингвистической проблемы // Вестник Удмуртского университета. Серия история и филология, – 2016. Т. 26, вып. 2, – с. 137-139.

Koqnitiv dilçilikdə metaforanın aşağıdakı nəzəriyyələri vardır: 1) konseptual metafora nəzəriyyəsi; 2) deskriptiv və ya deskriptor metafora nəzəriyyəsi; 3) metaforik modelləşdirmə nəzəriyyəsi; 4) interaksiya nəzəriyyəsi.

Konseptual metafora nəzəriyyəsinin və müasir dilçilikdə metaforaya linqvokoqnitiv yanaşmanın baniləri C.Lakoff və M.Conson hesab edilir. Konseptual metaforanın əsasını konseptual sahələr vasitəsilə inikas və proeksiya təşkil edir. Bu nəzəriyyəyə görə, metaforikləşmə və biliyin iki struktur növünə əsaslanır: *mənbə sahəsi* (“source domain”) strukturu və *hədəf sahəsi* (“target domain”) strukturu. Metaforikləşmə prosesində müəyyən hədəf sahələr mənbə sahələrin nümunəsi üzrə strukturlaşır, yəni metaforik proyeksiya (“metaphorical mapping”) və koqnitiv inikas (“cognitive mapping”) baş verir.

Metaforik proyeksiyalanmanın iki növü fərqləndirilir: *mürəkkəb və ya tərkibi metaforalar* və onlara daxil olan *sadə və ya ilkin metaforalar*. C.Lakoff və M.Conson belə hesab edirlər ki, ilkin metaforaları toplu halda molekulları təşkil edən atomlara bənzətmək olar. İnsanın konseptual sistemində konvensional (şərti) olan bu tip “molekul” metaforalarının sayı çoxdur. İlkin metaforalardan əlavə, mürəkkəb konvensional metaforaların tərkibinə konkret, müəyyən sosio-mədəni birliyə xas olan inam və ənanələr, mədəni modellər, “sadəlövh” nəzəriyyələr kimi adi, gündəlik biliklər daxildir².

İlkin metaforalar universal olur, sayı çox olmur, amma mürəkkəb metaforalar bir neçə ilkin metaforadan ibarət olduğuna görə, xeyli dərəcədə mürəkkəbliyi və konkret mədəniyyətə xas olması ilə fərqlənir. Məsələn, Con Miltonun 7-ci sonetini təhlil edən C.Lakoff və M.Terner metaforik köçürmənin tipini TIME IS A THIEF (*Zaman (bir) oğrudur*) konseptual metaforasının realizəsinə aid edirlər. Həmin metaforada *mənbə sahə* kimi “oğurluq” domeni, “zaman” isə *hədəf sahə* kimi çıxış edir. TIME IS A THIEF metaforası tərkibi metafora olub, TIME IS A CHANGER (*Zaman*

² Lakoff, G. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought* /G.Lakoff, M.Johnson.– New York: Basic Books,–1999.– p.60.

dəyişdirəndir) və LIFE IS A POSSESSION (*Həyat sahib olmaqdır*) kimi ümumi metaforaların birləşməsindən meydana çıxmışdır. Dissertasiyada digər metafora nəzəriyyələrinin hər biri geniş təhlil edilir.

Dördüncü bölmədə *konseptual zaman və dil zamanı* məsələləri araşdırılır. Qeyd edilir ki, zaman kimi mürəkkəb və çoxaspektli problemin təhlili belə bir ümumiləşdirməyə yol açır ki, dünyanı dərk etmənin konseptual (koqnitiv səviyyədə) və dil (lingvistik səviyyədə) modellərini fərqləndirmək və həmin səviyyələrə uyğun gələn konseptual zaman və dil zamanından bəhs etmək olar. Dünyanın konseptual və dil modelində konseptual zamanla dil zamanının nisbəti aşağıdakı kimi əlaqələni: 1. Dil zamanı modelinin nüvəsi konseptual zaman modelinin məzmunu ilə uyğun gəlir. Konseptual zaman modelinin informasiyası və dil zamanı modelinin nüvəsi bütün dillər üçün universaldır; 2. Dil zamanı modelinin periferik hissələrinin informasiyası spesifik, milli səciyyə daşıyır. Konseptual zamana aşağıdakılar aiddir: 1) zaman haqqındakı ümumi təsəvvür (müddət, uzunluq bildirir, hissələrə ayrılır, ölçülə bilir, yəni kəmiyyət müəyyənliyini təşkil edir); 2) zaman ardıcılığı, ümumi zaman sırası və eynizamanlılıq; 3) zamanın istiqaməti (xəttiliyi, dönməzliyi). Dil zamanı real, obyektiv zamanı dərk etməyimizin ifadəsi kimi çıxış edir. Dil zamanı temporallıq da adlandırılır³. Temporallıq dil sisteminin müxtəlif səviyyələrinin vasitələri ilə realizə olunur.

Zamanın konseptual səciyyə etibarilə dissertasiyada geniş təhlil edilən xüsusiyyətləri onun metaforikləşmə prosesinin dərk edilməsi üçün zəmin yaradır, konseptual metaforalar üçün təməl rolunda çıxış edir.

Beşinci bölmədə *konseptual temporal metaforalar* araşdırılır. Zaman hər bir mədəniyyətin mühüm kateqoriyalarından sayılır. Bu səbəbdən zaman “mədəni konseptlər”ə aid edilir. Zaman adları təsviri mənə daşıyan adlarla birləşmə əmələ gətirməklə metaforalaşır.

³ Tahirov, İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası / İ.Tahirov. – Bakı: Nurlan, – 2007. – s. 34.

Metafora insanın zaman təcrübələrini nizama salır, bir konsept sahəsinə aid olan “fiziki hadisələri” başqa bir konsept sahəsinə aid edir. Konkret və mücərrəd psixi və fiziki prosesləri təbii fərqləndirmə nəticəsində insan həmin prosesləri müxtəlif konseptual sahələrə aid edir və onların eyniləşdirilməsi metafora kimi qəbul edilir.

Müxtəlif konseptual sahələrə aid olan konseptlərin maddi ifadəsi kimi söz-termin və ya mədəniyyət obrazı çıxış edir. Bu səbəbdən, onlar rasional və ya hissi olaraq qavranıla bilər. Konseptin struktur-məzmun elementlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin müəyyənləşdirmək məqsədilə, o, yəni konsept, dil işarəsi kimi, denotativ-referent və siqnikativ-referent münasibətlər aspektindən nəzərdən keçirilir.⁴

Temporal konseptlərin bütün rəngarəngliyinin əsasında bir neçə əsas konseptual metafora dayanır. C.Lakoff və M.Terner konseptual temporal metaforaların üç əsas tipini fərqləndirirlər: 1) məkan metaforaları; 2) predmet və ya obyekt metaforaları; 3. şəxsləndirmə metaforaları. Məkan metaforalarına *Zaman hərəkət edərək keçdiyimiz yerdir, zaman hərəkət edən predmetdir* kimi metaforalar aiddir. Predmet və ya obyekt metaforalarına *Zaman puldur, Zaman resursdur, Zaman tutumdur / Zaman konteynerdir* kimi nümunələr göstərilir. Şəxsləndirmə metaforalarına *Zaman dəyişdirəndir / dəyişdirir, Zaman oğrudur, Zaman udandır, Zaman dağıdandır / dağıdıdır, Zaman hakimdir* kimi nümunələr daxil edilir.⁵

Universal metaforaları tədqiq edən H.Alverson beş temporal metaforik kateqoriyadan bəhs edir: 1. “Zaman bölünə bilən predmetdir”; 2. “Zaman nəticədir // zaman özünün nəticəsidir”; 3. “Zaman hərəkətdə olan mühitdir”; 4.1. (Zaman xətti (təsəvvür

⁴ Калашникова, Л.В. Метафора как механизм когнитивно-дискурсивного моделирования действительности (на материале худ. текстов): / Авторефер. дисс. ... док. филол. наук / – Волгоград, 2006. – с. 14-16

⁵ Lakoff, G. *More than Cool Reason: A Field Guide To Poetic Metaphor* Author / G.Lakoff, M.Turner. – Chicago and London: The University of Chicago Press, – 1989. – 34-39.

edilən) axındır); 4.2. “Zaman spiralvari (təsəvvür edilən) axındır”; 5. “Zaman (özünün) ölçü və qiymətidir.”⁶

Dilin məntiqi təhlili üzrə aparılan tədqiqatlarda konseptual temporal metaforaların ən çox işlənən beş metaforik blokundan bəhs edilir. Həmin blokları aşağıdakı şəkildə təsvir etmək olar: 1. Zaman – yolgedən, səyyah (“hərəkət edən nəsnə”); 2. Zaman – təcavüzkar (“dağıdıcı, yıxıcı, viranedicisi nəsnə”); 3. Zaman – substansiya, maddə, predmet (“kəmiyyətinin, miqdarının ölçülə bildiyi nəsnə”); 4. Zaman – konteyner, saxlanc (özündə bəzi hadisələri ehtiva edən nəsnə); 5. Zaman – mülk, əmlak, var-dövlət, sərvət (sahib ola bilən nəsnə).⁷

Temporal metaforaların əsasında duran konseptual metaforaların tipologiyası göstərir ki, bu tiplərdə məkan, predmet və şəxsləndirmə metaforaları yer alır.

Dissertasiyanın “**Bədii mətnlərdə metafora zamanın ifadə vasitəsi kimi**” adlanan II fəslə üç bölmədən ibarətdir. *Birinci bölmədə bədii zaman və mətn zamanı* araşdırılır. Qeyd olunur ki, mətn dilçiliyinin sürətli inkişaf keçdiyi XX əsrin 70-80-ci illərində “mətn zamanı” daha çox diqqət mərkəzinə çəkilmiş, zamana mətnyaratma vasitəsi kimi baxılmış, bəzi tədqiqatçılar zamanı mətn kateqoriyası kimi tanımışlar. Z.Y.Turayeva temporallığı mətn kateqoriyası hesab edir və onu zaman münasibətlərinin ötürülməsinə xidmət edən, dil elementlərini əlaqələndirən, onları funksional və semantik cəhətdən birləşdirən münasibətlər şəbəkəsi kimi təyin edir.⁸

Temporallıq zamanın dil vasitələri ilə əks etdirmək üçün təbii dildə istifadə olunan qrammatik zamanı özünə tabe edən daha yüksək rəngli kateqoriyadır. Keçmiş zamanın daha çox uzaq olan dövrə aidliyini ifadə edərkən hekayə və rəvayət şəkillərindən istifadə olunur. Lakin bu qrammatik vasitələr bədii ədəbiyyatda istənilən təsir

⁶ Alverson, H. Semantics and experience: Universal Metaphors of Time in English, Mandarin, Hindi and Sesotho / H.Alverson – London: The John Hopkins University Press, – 1994. – p. 65-69.

⁷ Логический анализ языка. Язык и время / Отв. ред. Т.Е. Янко, – Москва: Изд-во Индрик, – 1997. – с. 161.

⁸ Тураева, З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное / З.Я.Тураева. – Москва: Высш. школа, – 1979. – с. 86.

gücünü və effektini yarada bilmir. Çox zaman belə məqamlarda temporal kontekstual metaforaların işlədilməsinə üstünlük verilir: “*Təpənin birinin başında bir imarət vardı, dağların, təpələrin özündən yaşlı görünürdü. Elə bil daş kimi, çay kimi yaranışdan varmış.*” (M.Süleymanlı). Müəllif bu cümlədə bir obyektin yaranma, tikilmə vaxtını təbiət obyektlərinin yaranma vaxtı ilə müqayisə edir. *Dağlardan yaşlı, təpələrdən yaşlı* və s. təbiət obyektləri ilə yaranış zamanına görə müqayisəni göstərir. Təbiət obyektinin yaranma zamanı ilə motivləşmə – *çox qədim olmaq, qədimlik* mənasını verir. Bu temporal metafora təsviri metaforadır. İmarətin qədimliyi təsvir yolu ilə verilir.

Mətnin implisit temporal göstəricilərinin aşkara çıxarılmasında temporal metaforalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, *zaman – sağaldan, hişz edən, qoruyan; zaman – ömrün yaxşı çağı* kimi metaforalarda temporal göstərici bəzən arxa planda olur, müəyyən dərəcədə implisitlik daşıyır. Zamanı insan müəyyən hadisələrlə təyin etdiyinə görə, bu hadisələrin baş verdiyi dövrdəki vəziyyəti əvəz edə bilir, belə keyfiyyətin köçürülməsi ilə zaman metaforalaşır. Məsələn: “*Dədə ağrısını-acısını unudub ayılmışdı, elə bil oğlan çağını yaşayırdı.*” (M.Süleymanlı) Bu cümlədə iki metafora vardır. Birinci metaforada temporallıq fon mövqedədir. Çanı ağrıyan Dədəni yuxu aparıb. Bu yuxu müəyyən müddətin keçməsi ilə nəticələnmişdir. Həmin müddətdə ağrılar sakitləşib. Beləliklə, *yuxu – sağaldan, ağrını unutduran*, həmçinin *zaman – sağaldan, unutduran* mənalarını almışdır. Yuxudan ayılan qoca heç bir ağrı-acı hiss etmir, özünü çox gümrah hiss edir. “*Oğlan çağını yaşamaq*” gənclik, cavanlıq dövründə olduğu kimi yaşamaqla eyniləşdirilir. Burada temporal metafora eksplisitdir. *Ömrün oğlan çağı* – cavanlıq, gənclik kimi ifadəsini tapır.

İkinci bölmədə bədii mətnin təşkilinin temporal xüsusiyyətləri bədii mətn nümunələri əsasında təhlil edilir. Qeyd edilir ki, bədii zamanın əsas xüsusiyyətlərindən biri müxtəlif istiqamətli olmasıdır. Mətnədə real hadisələrin ardıcılığı dəyişə bilər. Hadisələrin dəyişmə ardıcılığında sıçrayış, zamanın hərəkət istiqamətinin müxtəlifliyi, zamanın bir nöqtədən digərinə keçidindəki sərbəstlik müasir dövr

ədəbiyyatında geniş vüsət almışdır. Bədii əsərlərdə hadisələrin xronoloji ardıcılığı pozulur, zaman indidən keçmişə, keçmişdən indiyə, indidən gələcəyə, keçmişdən gələcəyə şüurlu şəkildə köçürülür.

*“Saçlarında günlərin
Ayaq tozları qalmış,
Görən deyir gənc deyil,
Yaşa dolub qocalmış”* (Əli Kərim)

Temporal metafora zaman parametrlərini həm də keçmişdən bu günə keçirir. Metaforikləşmə qütbləri bu nümunədə *Ötən ömür. Keçmiş günlər - ağ saçlar, ağ saçlardakı ağ – günlərin ayaq tozları* kimi təqdim edilmişdir.

İngilis dilində bədii əsərdə oxucunun keçmişə aparılmasını bu fraqmentdən görmək olur. *“Home had never been a very pleasant place to me, because of my sister’s temper. But, Joe had sanctified it, and I had believed in it. I had believed in the best parlour as a most elegant saloon; I had believed in the front door, as a mysterious portal of the Temple of State whose solemn opening was attended with a sacrifice of roast fowls; I had believed in the kitchen as a chaste though not magnificent apartment; I had believed in the forge as the glowing road to manhood and independence. Within a single year, all this was changed. Now, it was all coarse and common, and I would not have had Miss Havisham and Estella see it on any account.”* (Ç.Dikens)

Dissertasiyada Qan Turalının “Şaxta babanın qətli” hekayəsində, Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” əsərində mətnin təşkilinin temporal xüsusiyyətləri, hadisələrin başvermə vaxtına görə zaman oxunda yerləşməsi, zaman lokallaşması, personaj zamanı kimi məsələlər nəzərdən keçirilir.

Üçüncü bölmədə bədii mətnədə hadisələrin temporal sıralanması araşdırılır. Qeyd edilir ki, bədii zaman müəllif konsepsiyası ilə sıx bağlıdır və müəllifin gerçəkliyi estetik qiymətləndirməsi bu zamanda ifadəsini tapır. *“Bədii zaman obrazın mühüm xüsusiyyətlərindən biri olub müəllifin yaratdığı poetik reallığı tam olaraq qavramağı təmin edir. Bu baxımdan hər bir*

əsrin özünün bədii zamanı vardır. Konseptual zaman keçmiş, indiki və gələcək zamanlar üzrə bölünür və xəttilik səciyyəsi daşıyır. Bədii zaman isə mətndə təsvir olunan hadisələrlə şərtləndiyindən onun zaman oxu xətti və dövrü xüsusiyyətləri ilə seçilir.”⁹

bədii zamanın hüdudları, dəyişmələri əsrin həcmi, mətnə ifadəsini tapan hadisələrin, eləcə də yaradılan personajların sayı, həmçinin bir sıra digər amillərlə bağlıdır. Nümunəyə diqqət yetirək:

*Əzizim baxtı yarım,
Könlümün taxtı yarım,
Üzündə göz izi var,
Sənə kim baxdı yarım? (Bayatı).*

Əsas məzmun yükü son iki misrasında cəmlənmiş bu bədii nümunədə zaman xəttidir. Qəhrəmanı düşündürən hadisə onun və ya müəllifin zamanına görə keçmişdə baş vermişdir. Bu hadisənin zamanı “baxmaq” feilinin qəbul etdiyi keçmiş zaman şəkilçisi “-dı” ilə ifadəsini taparaq dil zamanı kimi gerçəkləşmişdir (*baxdı*). Sualın verilməsi (*Sənə kim baxdı yarım?*) ikinci hadisə kimi qəbul olunur. Sualın verilmə anı bilavasitə zamanı ifadə edən qrammatik və ya leksik vasitələrlə göstərilir. Burada hadisələrin düzümü, düzülüş ardıcılığı semantik müstəvidə, əsrin məzmun planında zaman təsəvvürünü yaradır. Bu zaman indiki zamandır. Xəttilik hadisələrin keçmişdən indiyə, indidən gələcəyə doğru istiqamətlənməsində inikasını tapır. Bayatı xalq yaradıcılığı, folklor nümunəsidir. Onun konkret müəllifi olmasa da, müəllif zamanı vardır. Müəllif zamanı, personaj zamanı ilə qarışır, müəllif-personaj eyniliyi təsəvvürü yaradır. Təbii ki, bayatının nə zaman yaranması bəlli deyildir. Onun yaranma dövrü yazılma zamanı oxunun uzaq keçmişindədir. Bayatı canlandırıldıqda oxucu zamanı formalaşır. Onu canlandıran və eşidən müəllif mövqeyində durur. Beləliklə, müəllif zamanı, personaj zamanı üst-üstə düşmüş olur.

*Kədərimi bir daş edib
Qoymuşam ayağımın altına*

⁹ Quliyeva, G. Bədii mətnə hadisələrin temporal sıralanması // Tədqiqatlar, – 2017. № 3, – s.136.

Qalmışam boylana-boylana! (Əli Kərim).

Bu şeir parçasında da zaman xəttidir. Keçmişdən indiki zamana kimi uzanır və keçmişin zaman forması (*qalmışam*) zamanın indiki zamandan gələcək zamana doğru axdığını göstərir. Yəni qəhrəman hələ də boylana-boylana qalıb. Şeirin konkret müəllifi olsa da, onun aktuallaşması, canlandırılması, oxunması müəllif və oxucu zamanlarını bir-birinin üzərinə proyeksiyalayır.

Bir yaş qocalmış fotoqraflar

yənə şəkil çəkirlər:

keçən ilki,

keçən, keçən ilki,

keçən, keçən, keçən ilki kimi (R.Rza).

Müəllif zamanı indiki zamandır, bu zaman da gələcəyə doğru hərəkətdədir. “Keçən ilki kimi” ifadəsi vaxtı zaman oxunda ötmüş ilin bu gününə qədər keçmiş zamana köçürür. Keçmiş zamanın koordinatı dəyişir. Zamanın xəttiliyi sərt şəkildə pozulur. Sonrakı “keçən ilki; keçən, keçən ilki, keçən, keçən, keçən ilki kimi” misraları bədii zamanı artıq “keçən” sözförmələrinin sayına bərabər il qədər deyil, qeyri-müəyyən illər qədər keçmişə köçürür. “Keçən” sozförməsinin iki dəfə təkrarı ilə üç dəfə təkrar fərqli semantikalar yaradır. Üç dəfə təkrar daha uzaq keçmişə aparmaqla hadisəyə daimi təkrarlıq çaları verir.

Fotoqrafların bir yaş qocalması müəllifin zaman oxundakı indiki zamanla personajların (*fotoqrafların*) yaşla bağlı zaman oxundakı fərqi dəqiqləşdirir. “Bir yaş qocalmaq” müstəqim mənaya malikdir. Assosiativ olaraq doğum günündən bir ilin keçməsi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, bu ifadəyə metaforiklik xasdır. Adamlar eyni gündə doğulmur. Nəzərdə tutulan fotoqraflar da eyni gündə anadan olmamışdır. Eyni vaxtda doğulmamaq bir yaş qocalmanın zaman oxunda fərqli keçmiş zamanları qeydə alır.

Dissertasiyanın “**Temporal metaforik modellər**” adlanan **III fəsl**i altı bölmədən ibarətdir. *Birinci bölmədə* temporal metaforaların bir sıra işlək modelləri haqqında ümumi məlumat verilir. Qeyd edilir ki, ayrı-ayrı dillərdə metaforik modellərin işləkliyi fərqli səviyyədə özünü göstərir. Temporal metaforaların ən çox yayılmış modellərinə

aşağıdakıları aid etmək olar: 1) “zaman – insan”; 2) “zaman – heyvan”; 3) “zaman – bitki”; 4) “zaman – məkan”; 6) “zaman – su”.

A.Y.Vorobyov ingilis dilində temporal metaforaların bədii mətnə işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənərkən müxtəlif modellərin işləklik dərəcəsini aydınlaşdırmaqla bağlı statistik hesablamalar aparmış və belə nəticəyə gəlib ki, ingilis dilində bədii ədəbiyyatda ən çox yayılmış temporal metafora modellərinə 1) zaman – ehtiyat// resurs; 2) zaman – tutum, həcm; 3) zaman – məkan; 4) zaman –dairə // sonsuzluq; 5) zaman – rəqib daxildir.¹⁰ Göründüyü kimi, burada modelin əsasında daha ümumi olan “insan”, “heyvan”, “bitki” anlayışları deyil, onlarla bağlı olan xüsusi obyekt və predmetlər, həmçinin mücərrəd anlayışlar qoyulmuşdur.

Temporal metafora məsələsinə üç istiqamətdə yanaşmaq olar. Birinci istiqamət temporal mənası olmayan dil vahidlərinin məcazlaşaraq temporalıq ifadə etməsi, ikinci istiqamət temporal vahidlərin məcazlaşması ilə temporal mənalı yeni vahidin yaranması, nəhayət, üçüncüsü, temporal vahidlərin məcazlaşaraq əvvəlki temporal mənadan uzaqlaşmasıdır. Bizim qənaətə görə, temporal metafora tərkibində temporal vahidlərin iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq temporalıq semantikasını daşıyan, eləcə də temporalıq semantikasını daşımayan vahidlərin köməyi ilə düzələn metaforalar hesab edilməlidir.

İkinci bölmə hər iki dildə geniş əhatə dairəsinə malik “*zaman – insan*” *metaforik modelinə* həsr edilir. Konseptual “insan” sahəsi metaforik köçürmənin əsas mənbələrindən biri olaraq “bədənin üzvləri”, “xarakter”, “fəaliyyət”, “peşə, sənət” və başqa qruplara bölünür. Belə metaforalarda insana aid xüsusiyyətlərin temporal vahidlərə şamil edilməsi əsas götürülür. Metaforanın təyini üçün vacib əlamət şəxsləndirmə ilə bağlıdır. Məsələn: Azərbaycan dilində: *səhərin gözləri açıldı, gündüz gözlərini yumurdu; gecə nəğməsini oxuyurdu; zamanın əlləri yapışmışdı Mərdanın boğazından boğurdu*

¹⁰ Воробьев, А.Е. Темпоральная метафора как механизм когнитивного моделирования действительности (на примере произведений англоязычной художественной литературы): /Автореф. дисс. .. канд. фил. наук/ – Москва, 2011. – с.8.

onu; qış qızların yanaqlarını qızartmışdı; qışam, qışam, qışam mən, gözəllərin yanaqlarını qızartmışam mən; gecə olub-keçənləri unutmuşdu; bahar yaşıl donunu geymişdi; bahar bəzənirdi; bahar torpağa nəfəs verirdi, gecə insanın qəniminə çevrilmişdi, gecə can verir, gələcək gülür və s.

İngilis dilində: *hands of time, advent of the 1980s, eyes of hours, time's wintry rage, time passes very slowly* və s. metaforalarda zamanın şəxsləndirilməsi göz önündədir.

Bu modelə aid metaforalarda günün hissələrinin adları olan *səhər, gündüz*, ümumi zaman məfhumunu bildirən *zaman* insan kimi şəxsləndirilir, onların da insan kimi müxtəlif bədən üzvlərinə malik olmasından bəhs edilir, fəsil adları olan *qış, bahar* insan kimi geyinir, bəzənir və s. hərəkətləri icra edir.

Dissertasiyada geniş təhlil edilmiş bədii nümunələrdə *sabahın gözü, sabahın qoynu, gecənin üzü, gecənin qəlbi, dilsiz gecə, gecənin ürəyi, gecənin əli, eyes of hours, the day has but one eye, the years teach much, the hands of time, time will kill you* kimi ifadələr zamanın da insan kimi bədən üzvlərinə malik olmağına əsaslanır, zaman da insan kimi müəyyən hərəkətləri yerinə yetirir, öyrədir, öldürür, keçir, donur və s. “İnsan-zaman” metaforik modelində insanla bağlı olan və tərkibində zaman semi olan *ömür, həyat, yaş, güzəran, yaşayış* kimi leksik vahidlər və onların ingilis dilindəki qarşılıqları metaforalaşmada fəal iştirak edir. Onlardan “ömür” sözü diqqəti daha çox cəlb edir.

“Zaman – insan” metaforik modelində metaforik köçürmə insanın müəyyən bir keyfiyyətinə əsaslanır. Bu keyfiyyət insanın peşəsi, fəaliyyəti, sənəti, mənfi və müsbət mənəvi və əxlaqi xüsusiyyətləri ilə əlaqəli ola bilər. Zaman müəllim, həkim, dərzi, əyirici və s. peşələrin keyfiyyət və xüsusiyyətlərini özündə canlandırmaqla insan cildində şəxslənir.

Üçüncü bölmə “*zaman – məkan*” metaforik modelinə həsr olunur. Temporal metaforaların dildə geniş yayılmış nümunələrindən biridir. Belə metaforada zaman keçmişdən gələcəyə hərəkət edən məkan kimi, temporal məkan daxilində baş verən proses və hadisələr, onların mərhələləri, dövrləri, kəsikləri zaman oxu üzərində sanki

nizamlanmış şəkildə dərk edilir, hadisə və proseslər xətt ilə eyniləşdirilir: *uzun səyahət // qısa səyahət, uzun ziyarət // qısa ziyarət. in the near future; the distant past*. Belə halda zaman hansısa ölçü şkalası kimi təsəvvür edilir ki, proses və ya hadisənin müddəti və ya uzunluğu ona əsasən müəyyənləşdirilir.

Zamanın xətt şəklində dərk edilməsi başlanğıc və son anlayışlarını xüsusilə əhəmiyyətli edir. Bu anlayışlar insan ömrünün, digər hadisə və proseslərin hüdud nöqtələri kimi əsas mənə daşıyan anlayışlara çevrilir. Bu halda zaman müddətinin uzunluğunun dəyişməsi zamanın uzunluğunun dəyişməsi kimi təsəvvür edilir, zaman kəsiyinin uzunluğundakı kəsilmə və parçalanmalar proses və ya hadisənin ixtiyari, bilərəkdən kəsilməsi olaraq qavranılır. İngilis dilində *to shorten the time, to extend the term, to make longer the journey* və Azərbaycan dilindəki *müddəti qısaltmaq, müddəti azaltmaq, tətili kəsmək, səfəri qısaltmaq, səfəri uzatmaq* kimi birləşmələrə bu yöndən yanaşmaq lazımdır.

Qarşılaşdırılan dillərdə “məkan” mənası olan sözlərdən istifadə edilərək temporal metaforalar yaradılır: İngilis dilində: *Time is a circus. Time is a prison*. Azərbaycan dilində: *Zaman bəzən insan üçün zamanın keçmədiyi düşünüülən, günlərini sayan bir məhbəsdir*.

Dördüncü bölmədə “zaman – heyvan” metaforik modeli nəzərdən keçirilir. Belə temporal metaforalar heyvanın canlı varlıq olması və zamanın müxtəlif heyvanlarla eyniləşdirilməsi nəticəsində yaranır. “*Qəza insanatı tənabdan asar, Leyli-nahar – muşdu, cəhd eylər, kəsər, ... (Aşıq Ələsgər). Gecəylə Gündüzdür, o iki Siçan, Gəmirir kəndiri hər saat, hər an. (A.İbrahimov)*. Bu nümunələrdəki “tənab” və “kəndir” insan ömrü ilə, *gecə-gündüz* isə “muş” (siçovul), “siçan” ilə eyniləşdirilir. *Gecə-gündüz* insanın ömründən kəsir, “siçan” isə insanın ömrünü “gəmirir”.

“Zaman-heyvan” modeli metaforalarda zaman heyvanın bədən üzvlərinə və ya çıxardığı səsə malik olmaqla heyvana oxşadılır: *Gecə şəhərə atdı öz qara pəncəsini (S.Rüstəm). the roar of modern history “müasir tarixin nəritisi”, the roaring twenties “nəridəyən 20-ci illər”*.

“Heyvan-zaman” modeli üzrə yaranan metaforalar heyvan və

ya onun bədən üzvlərinin adlarının insanda yaratdığı mənfi assosiativ mənə əsasında formalaşır. Siçan, muş, siçovul, kəsəyən mənfi obraz silsiləsinə aiddir. “Heyvan-zaman” modelində mənfi konnotasiyalı metaforalar daha çoxdur: *zamanın caynaqları, gecənin caynaqları, zamanın pəncələri, gecənin ac canavara dönməsi* və s.

Beşinci bölmə “zaman – su” metaforik modelinə həsr olunur. Bu model əsasında yaranan metaforada zaman çayla, dənizlə, nəhrlə, dalğa ilə eyniləşdirilir. Zamanın dalğa ilə eyniləşdirilməsi V.Şekspirin 60-cı sonetində qeydə alınır. V.Şekspir üçün zamanın kiçik vahidi dəqiqədir. 60-cı sonet sanki saatin 60 dəqiqədən ibarət olmasına işarə edir, zaman bir-birini qovan dalğalar kimi təsvir olunur, dəqiqələrin dalğalara bənzədilir. Dəqiqələr dalğalar kimi bir-birini qovur (*Like as the waves make towards the pebbled shore, So do our minutes hasten to their end*).

İngilis şairi Persi Şeli “Time” şeirində “zaman”ı dərkedilməz, ağlasığmaz dənizə, onun dalğalarını da illərə bənzədir. *Unfathomable Sea! whose waves are years, Ocean of Time, whose waters of deep woe...*

Zamanın su ilə eyniləşdirilməsi Azərbaycan dilində əksini tapır: *Ömrüm axmayaydı xeyirsiz yerə.*

Ləpədir ömrümün hər anı, qardaş. (B.Vahabzadə).

Zamanın su ilə eyniləşdirilməsinə aid aşağıdakı metaforalar da diqqəti çəkir: *Zaman çayının üzərində sədd qurun, baxın nələr yığılacaq.. Zamanın və çayın axarı bizi gözləmir. Zaman bir nəhrdir axar, durmaz.*

Time is a river. Time is a stream. The river of life.

Bu növ temporal metaforaların təhlili göstərir ki, zamanın biristiqamətli hərəkəti, dönməzliyi onlar üçün konseptual əsas kimi çıxış edir.

Altıncı bölmədə “zaman – predmet” metaforik modelinə aid metaforalar nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, predmet və əşyalarla eyniləşdirilməsi ilə yaranan temporal metaforaların əsasında zamanın gerçəklikdəki maddi obyektlərin bir növü olaraq dərk edilməsi durur. Qarşılaşdırılan dillərdə belə maddi obyektlər kimi müxtəlif predmetlər çıxış edə bilər. Zaman “pul” ilə eyniləşdirilir. Belə

metaforikləşmə zamanın pul, dəyər, sərvət kimi eyniləşdirilməsi əsasında yaranır:

Azərbaycan dilində: *Vaxt qızıldır, bir dəqiqəsini də boş qoymaq olmaz. Vaxtın qiyməti yoxdur. Vaxtın qiyməti puldan bahadır. Vaxtı itirsən hədə, görərsən böyük zərər.*

İngilis dilində: *Time is like money; once spent, it can never be spent again. Don't spend your time in vain regrets. The only way to save an hour is to spend it wisely. Time is money. Time is a fixed income.*

Belə metaforaların təhlili göstərir ki, zamandan istifadənin metaforikləşməsi “itki” və ya “sərmayə” kimi təsəvvür edilir. Bunlar zamana münasibətdə diqqətli olmağı, ona qənaətlə yanaşmanı, bədxərclik etməməyi tövsiyə edir. Zamana malik olmaq zənginlik, zamanı olmamaq isə kasıblıq ilə eyniləşdirilir. Zamana belə münasibət məsələsində qarşılaşdırılan ingilis və Azərbaycan dillərində oxşarlıq özünü göstərir.

Zamanın *tələ, mişar, gəmi, ağac, hədiyyə* və s. kimi predmet və əşyalarla eyniləşdirilməsi əsasında da temporal metaforalar meydana çıxır. Məsələn: *Ömründən pay verir gecə gündüzə* (S.Vurğun). *İlləri dən kimi zaman üyütdü...* (B.Vahabzadə). *Təqvim özü də son payız çağında üşüm-üşüm üşüyən ağacdır...* (Elçin). *Zaman tələsi zamanımızı əlimizdən alıb...* (S.Abuzərov). *Dəqiqələr sürünsə də zaman ox kimi uçar. Zaman heç vaxt lövbər salmayan gəmidir.. Zaman səssiz bir mişardır..*

Time is a gift. Time is an arrow. Time is a trap.

Bu nümunələrin təhlili göstərir ki, predmet, əşya olaraq konseptuallaşdırılan zaman maddi obyekt səciyyəsi qazanır.

Müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə temporal metaforaların tədqiqi aşağıdakı *nəticələrə* gəlməyə əsas verir.

1. Ümumi dilçilik istiqamətində ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında aparılmış tədqiqatlarda metafora, metaforalaşma hadisəsinə müxtəlif yanaşmalar olmuş, bədii əsərlərin materialları əsasında metafora və metaforlaşmanın bir linqvistik hadisə kimi öyrənilməsinə nəzər yetirilmişdir. Sözügedən tədqiqat işlərində

metafora və metaforalaşmanın bir sıra cəhətləri aşkara çıxarılmışdır. Həmin tədqiqatların təhlilində ortaya çıxan nəticələr sübut edir ki, metafora və metaforalaşmanı çoxplanlı hadisə olaraq müxtəlif (formal, semantik, praqmatik, etnokulturoloji, psixolinqvistik) aspektlərdən araşdırmaq lazımdır.

2. Dilçilik tarixində bir anlayış kimi meydana çıxdığı dövrdən indiyə qədər özündə ehtiva etdiyi məzmun-mündəricə etibarilə metafora çox geniş dəyişikliklərə məruz qalmış, müxtəlif tarixi inkişaf mərhələlərində ona müxtəlif yanaşmalar mövcud olmuşdur. Əgər əvvəllər metaforaya, ənənəvi olaraq, dil sistemində çoxmənalılığın inkişaf mexanizmi və üslubi məcaz kimi yanaşılırdısa, hazırda metafora, ilk növbədə, dildə informasiyanın strukturlaşması vasitəsi kimi, gerçəkliyin obrazlı qavranılmasını əks etdirən, dünyanın metaforik mənzərəsinin milli spesifikasını üzə çıxaran koqnitiv instrument kimi tədqiq edilir. Müasir dövrdə linqvistik-üslubi, struktur-semantik və koqnitiv istiqamətlər metafora hadisəsinin öyrənilməsinin əsas istiqamətləri kimi diqqəti cəlb edir. Bu fakt metaforanı məcaz kimi, nominasiya vasitəsi kimi, eləcə də dünyanın dil mənzərəsini yaratma vasitəsi kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

3. Metafora gerçəklik hadisələrinin anlaşılmasında və söz yaradıcılığı prosesindəki mexanizmlərin boşluqlarını dolduraraq, dil və nitq sistemində möhkəm yer tutmuşdur. Müxtəlif dövrlərin yanaşma təcrübələri metaforanı fikrin son məhsulu, insanı əhatə edən gerçəkliyin instrumental anlaşılma vasitəsi və inikası kimi qavramağa imkan verir. Metaforik köçürmələr təfəkkür sahəsinə aid olduğu üçün metafora mahiyyət etibarilə, bir tərəfdən, universaldır, digər tərəfdən, metafora bu və ya digər kollektiv milli şüur vasitəsilə hasil olunmuş dəyər və assosiasiyaların baza kimi çıxış etdiyi milli struktur kimi təzahür edir.

4. Temporal metafora dilin digər bədii ifadə vasitələri ilə bərabər, subyektiv nəqletmənin mühüm vasitəsi kimi çıxış edir. Temporal metafora insan təfəkkürünün və dilinin ən mühüm hadisələrindən olmaqla insanın dünyanı dərk etməsində və təsvirində önəmli funksiya daşımaqla və aralarındakı oxşarlığa, analogiyaya

əsaslanaraq iki hadisənin, prosesin qarşılıqlı təsirindən və ya müqayisəsindən ibarət olan mental və dil mexanizmidir.

5. Temporal metafora tərkibində temporal vahidlərin iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq temporal semantikaşı daşıyan və daşımayan vahidlərin köməyi ilə düzələn metaforadır. İngilis və Azərbaycan dillərində bədii mətnədə rast gəlinən temporal metaforaların təhlili göstərir ki, bu dillərdə temporal metaforik modellərin realizə olunmasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Oxşarlıqlar “insan – zaman”, zaman – predmet”, fərqlər isə “heyvan – zaman” metaforik modellərində təzahür edir. Temporal metafora dil hadisəsindən daha çox, mədəniyyətin inikası olan hadisədir.

6. İngilis və Azərbaycan dillərində temporal metaforaları formalaşdıran əsas anlayışlara “insan”, “heyvan”, “məkan”, “su” və “predmet” sahələri aid edilir. “İnsan”, “heyvan”, “predmet” anlayışlarına əsaslanan metaforik modellər qarşılaşdırılan dillərdə oxşar semantik dolğunluqla səciyyələndirilə bilər.

7. İngilis və Azərbaycan dillərində “zaman – insan” metaforik modeli üzrə müqayisəli təhlil göstərir ki, “insan” konseptual sahəsi hər iki dildə əsas və tipik metaforik köçürmə mənbəyi kimi çıxış edir. Modellərin belə oxşarlığı tamamilə məntiqə uyğundur və onunla əsaslandırılə bilər ki, semantik cəhətdən insanla əlaqəli metaforalar kökləri etibarilə qədim olduğuna görə, insan və ətraf aləmin vəhdəti ilə bağlı arxaik təsəvvürlərlə əlaqəlidir, buna görə də onlar universal xarakter daşıyır. Qarşılaşdırılan dillərdə “zaman – insan” metaforik modeli semantik dolğunluq cəhətdən əsasən oxşarlıq nümayiş etdirsələr də, müəyyən fərqlərin olduğuna da müşahidə edilir. Araşdırılan material əsasında söyləmək olar ki, “zaman – insan” metaforik modelinin təzahür forması kimi “qadın – zaman” modeli temporal metafora yalnız Azərbaycan bədii mətnlərində qeydə alınmışdır.

8. “İnsan” mənbə sahəsi quruluş etibarilə oxşarlıq nümayiş etdirməklə kifayət qədər yaxşı strukturlaşmışdır. Sözügedən konseptual sahənin əsasında durduğı model üzrə əmələ gətirilən temporal metaforalar insanın bədən üzvləri, xarici görünüşü, xarakteri, müxtəlif fizioloji hərəkət və prosesləri əhatə edir.

Qarşılaşdırılan dillərdə insanın xarici görünüşü, bədən üzvləri, hərəkətləri ardıcıl olaraq metaforik köçürmə mənbəyi qismində çıxış edir.

9. “Zaman – məkan” metaforik modeli üzrə meydana çıxan temporal metaforaların təhlili göstərir ki, qarşılaşdırılan dillərdə “zaman” mücərrəd anlayışı heç də az mücərrəd olmayan “məkan” anlayışı ilə təyin olunur.

10. Araşdırılan material göstərir ki, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində “heyvan – zaman” metaforik modeli üzrə temporal metaforalar daha geniş işlənir. Qarşılaşdırılan dillərdə bu modeldə mənfi konnotasiya daşıyan metaforalar üstünlük təşkil edir. İngilis dilində *the roar of modern history*, Azərbaycan dilində *zamanın // gecənin caynaqları, ömrü gətmirmək, gecənin ac canavara dönməsi* və s. metaforalar mənfi konnotasiya daşıyır və zaman insana düşmən olan hansısa subyekt şəklində təsəvvür edilir.

11. İngilis və Azərbaycan dillərində temporal metaforaların təhlili göstərir ki, zamanın konkret predmetlər vasitəsilə metaforikləşməsi geniş yayılmış hadisədir. Bu dillərdə bədi mətndlərdə temporal metaforalarda *zaman // vaxt // time, ömür // lifetime, gün // day, yaz // spring, yay // summer, payız // fall // autumn, qış // winter* və s. kimi temporal mənalı sözlər iştirak edir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Dilçilikdə temporal metafora probleminə bir baxış // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2015. № 9, – s.28-32.

2. О темпоральных метафорах модели «человек-время» // Проблемы и перспективы современной науки: Сборник статей по материалам VI международной научно-практической конференции 25.04.2016. – Москва, – 2016. Выпуск № 6, ч.1, – с.167-172.

3. Bədi mətndə hadisələrin temporal sıralanması // – Bakı: Tədqiqlər, – 2017. № 3, – s.136-145.

4. О темпорально-метафорических моделях на азербайджанском и английском языках // Наука России: цели и задачи: Сборник статей по материалам IV международной

научно-практической конференции 10 августа 2017. – Екатеринбург, – 2017. № 4, ч.1, – с.54-59.

5. Bədii mətnin təşkilinin temporal xüsusiyyətləri // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2018. № 1, – s.170-179.

6. “İnsan-zaman” modeli temporal metaforalar haqqında // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2018. № 1, – s. 230-238.

7. Bədii zaman və mətn zamanı // “Elmlərarası inteqrasiya: linqvodidaktik, linqvokulturoloji və psixolonqivistik aspektlər”. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Sumqayıt: – 19-20 – dekabr, – 2019. – s. 280-283.

8. Mətdə bədii zamanın təzahür xüsusiyyətləri // – Bakı: Tədqiqlər, – 2019. № 2, – s.156-161.

9. Metafora koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən // – Bakı: ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal, – 2024. Cild 18, Sayı 2, – s. 48-53.

Dissertasiyanın müdafiəsi 7 May 2024-cü il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 6 Aprel 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 03.04.2024
Kağız formatı: 60x84 16
Həcm: 43 194
Tiraj: 100